

ցաւութեամբ, զոր վերը արդէն գործածած էր: Վերջինս ջնջելով սկզբնագրին շատ կը մերձեւանայ: — Հ. 50. «(զ) Մենեղաւոս վասն իշխանացն ռժգութեան (յոյնը չունի) եւ ագահութեան (չիք) հաստատեալ կայր [յաւել ըստ յունին՝ յիշխանութեան. եւ յառաջագէմ եղեալ (զայս ունի ձ) ի չարութեան] չարախօսութիւն մեծ (,) եղեւն վնասու քաղաքացւոցն իւրոց կացուցանէր» փխ. «չարախօս մեծ քաղաքացւոցն իւրոց լինէր: «կացուցանէր» անյարմար է, վասն զի $\chi\alpha\theta\epsilon\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ չէզոք իմաստ ունի:

(Հ. 50. — չիւնի:)

Հ. Ս. ԿՈԳՆԱՆ

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-
ՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

3. Շամիրամ:

(Հ. 50. — չիւնի:)

Մէկ կողմ թողով ուրիշ կարգ մը խնդիրներ, որոնք կրնան գեռ Շամիրամի կամ Իշգարի նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ նկատելու Շամիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու:

Այս աղբիւրներն առատ են եւ բազմապիսի. ամենուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է թէ Շամիրամ իբրեւ առասպելական դէմք շատ գերազանցող գիրքի մը արժանացած է թէ՛ հայ մատենագրութեան եւ թէ՛ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին Ասպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն. գեղաձիծաղ ափերն, եւ մատով իսկ կը ցուցնէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանգութիւնը կարծես մօր կաթին

հետ ծծած ըլլային, այնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեւակայութեան մէջ: Այս մատենագրութեան վկայուած եւ ժողովրդագիտութեան հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ Շամիրամի հայ առասպելին ակնադիւրսն որոնելու ելինք. քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն կրնար գոհանալ, պէտք է բարձունքն եւ զատուին առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մտքին կռնով դարձնուած եւ իսկականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն այն տեսն, երբ մտադրութեամբ հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մատնանիշ ընելու այն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուրա-բաբելական Շամիրամին առաջին անգամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարդացած է: Այս փշուտ եւ դժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջեւ կը գտնուի եւ այս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանգութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաչափապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք. մին արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանողական: Առաջնոյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է Գր. Խալաթեանց, երկրորդինը Մ. Արեղեան:

Խալաթեանցի համաձայն¹ Շամիրամի եւ Արայի առասպելը արուեստական է բոլորովին եւ յօրինուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայէն: Այս աղբիւրներն են Ս. Գիրք, Գիողոր Սիկիլիացին, Կղեմես Աղեքսանդրացին, Եղնիկ եւ Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր հինցած է եւ անընդունելի: Ցաւալի է, որ հանգուցեալ տնտեսի Ուսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստուգիլ անկին ծառայութիւն մատուցած է հայ պատմաբանութեան եւ բանասիրութեան, խնդրոյ նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալի վրայ բարդած եւ Խորենացւոյ անձնական յերիւրանքներ համարած է Արայի զրոյցին հետ նաեւ Հայկայ եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք՝ կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին եւ որոշ չափով ալ իրապէս ազգային զրոյցներ են

եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ անոր յիշատակը¹։ Սակայն ամէն պարագայի մէջ Համիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանունէն եւ Խորենացիէն՝ ազդուած Եւսեբէոսէն, Ափրիկանոսէն եւ ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նոյնպէս իրենց կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն եւ Կտեսիասէն։ Ինչպէս վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացին մինչեւ իսկ Համիրամի ամուսնոյն Նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ², որ հաւանորէն հեռաւոր արձագանգն ըլլալու է այն մեծամեծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի զուգադիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Համիրամի ատենները, այսինքն Ասուրնասիրբաղի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Համիրամի ամուսնոյն հայրն էր։ Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իջեւոր ոչ թէ Բարդանէս, փնչպէս Դիոդոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը, որ իր ճարտար քաղաքականութեամբը նոյն ատենուան Հայաստանի բոլոր արքայիկները իրարու հետ միացնելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանցիներու դէմ։ Ինքը պարտուելով՝ յաջողութեան դարձին մնաց իր յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին եւ այն՝ Ասորեստանցիներու վնասով։

Կը բաղձամ հոս համառօտիւ շօշափել Համիրամի մասին եղած հայ ժողովրդական նորագոյն աւանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին նաեւ անկախ Խորենացիէն։ Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ «սուրբ Թոնիլի» առասպելը³, զոր յիշած է նաեւ Արեւելան⁴, իբր զօրաւոր ապացոյցի նպաստ Համիրամի հայառասպելին գոյութեան։ Այս Թոնիլի ըսուածը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի եւ Զոհորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ ձկան կերպարանքով կին մը կայ եղբի եւ ըստ ժողովրդեան հաւատքին որուն որ երեւնայ, անոր բաղձացածը կը կատարուի⁵։ Խալաթեանց անգամ կը ճանշնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ Թեոբեւս

Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութեանէ մնացած բեկոր մը Իշդար-Համիրամի առասպելին¹։ Ասոր նշանակութիւնը անով աւելի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական զրոյց մըն է եւ որչափ ինծի ծանօթ է մեր հին մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի։ Ասոր մէկ տարբերակն ալ Նաւասարդեանց² հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ոչ Լեզքի եւ ոչ ալ ուրիշ տեղոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ. պատմութեանքն ալ քիչ մը կը տարբերի Սրուանձտեանցի տարբերակէն։ Այսպէս ձկան փոխուող երէցիկներ, երբ նստած Թոնիլի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ կերակուր կ'ուզէ, կու տայ, գինի կ'ուզէ, կու տայ (Գրոց բրոց 53)։ Մինչդեռ ըստ Նաւասարդեանցի երէցիկներ հաց կու տայ, աղքատը չառնուր այլ «պաշ կ'ուզէ»։ Նոյնպէս ըստ Սրուանձտեանցի համարոյրին վրայ կը հասնի երէցը եւ կինը՝ վախէն ինք զինք Թոնիլի կը նետէ։ Նաւասարդեանի քով երէցը եղբուրթիւնը կնոջ պատմէին կ'իմանայ եւ կինը՝ երէցին հրամանին վրայ Թոնիլի կը նետէ ինք զինք։

Լեզքի մասին միայն Թովմաս Արծրունց քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ, որ դժբախտաբար խանգարուած է եւ թէեւ Բ. Պատկանեան եւ Արեւելան զայն վերակազմելու փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանորէն տակաւին նախնականը չէ մեղի ընծայուածը։ Ամէն պարագայի մէջ ինդիրը Արայի յարութիւն առնուլ վրայ է եւ Արեւելան իրաւունք ունի ասոր եւ Թոնիլի առասպելին մէջ որոշ աղբիւր մը նշմարելու։ Ահա ինդրոյ նիւթ եղող հատուածը... եւ զաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանդոսպ ի տեղունջն արձանաշար քարակարկառ գոգաձեւ միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզլոյ գետուղն, որ զօրացն գեղեցիկ սուսպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ³։ «Պատկանեան եւ Զ. Բիւզանդացի որ զօրացն գեղեցիկ կ'ընթեռնու «ուր զԱրայն գեղեցիկ»։ Իսկ սպիանած վերայն սպանելոցն, Արեւելան կը սրբագրէ «սպիանալ վիրացն սպանելոյն»⁴։ որով կը ստանանք. «ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանալ վերացն

¹ Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես «Հանգ. Ամս.» 1922, էջ 234։

² Ա. Բ., Diod. II, 1։

³ Սրուանձտեանց, Գրոց բրոց, էջ 53—54։

⁴ Ա. Բ., էջ 538—539։

⁵ Այս մասին տես նաեւ իմ «Կրօնի ծագումը եւ գիտաբանութիւն», էջ 234—235։

¹ Арх. Эпосъ, էջ 150։

² Հայ ժողովրդական հեքեաթներ, Է, Թիֆլիս 1891, էջ 39—41։

³ Բ. Արծրունի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215։

⁴ Ա. Բ., էջ 530։

մ'ունի եղեր, որ իրեն պէս մոգութեամբ կը պարպէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք զինքը կնոթեան կ'առնու եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանձար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ մշնարօտի արմատը, որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի ճշնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ի՞նչ տեսնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշրանքէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ալը տակաւին կը փողփողէր: Ա'արթնայ եւ հոն Շահամարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր անգին քարը, զոր մաքրելու համար շփելու ժամանակ յանկարծ խարշիկ մը երեւնալով կ'ըսէ իրեն. խնդրէ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Ա'ուզեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արգէն վիշապին սպանման տեղւոյն վրայ շքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւը ուրախութենէն աղջկան անունը Շահամարան կը դնէ եւ չորս կողմ սուրհանդակներ կ'առաքէ աւետելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է եւ թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արտամետի մէջ պատանեակ մը կար, որ գիւղին մեծին որդին էր եւ շատ ալ գեղեցիկ: Շահամարան ասիկա լսելով խարշիկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Շահամարան սաստիկ զայրութէն՝ Նեմրութ լեռան գագաթը կ'ելլէ եւ ծամբը պարսատիկ շինելով անկից Արտամետի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցնեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահամարան կամ Շահմիրամ Արտամետի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար Վան քաղաքը կը շինէ եւ զայն մեծամեծ շէնքերով եւ պալատներով կը զարդարէ եւ ամէն բանի մէջ յաջողութիւն կ'ունենայ լուսեղէն անգին քարին զօրու-

թեամբ: Սակայն օր մը Վանի ջրմուղը շինելու ժամանակ անգին քարը ձեռքէն կ'իյնայ առուն, որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ յետոյ թէեւ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց կրօնի պաշտօնեայ մը զայն անոնց ձեռքէն առնելով կը նետէ Վանի ծովը, որպէս զի այլ եւս ադամորդիներու ձեռքը չիյնայ:

Ջրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացնեն. մին օձին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ ընսպատմական կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով առասպելական-դիցաբանական: Օձին առասպելակազմիկ նկարագիրը հանրածանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ աղգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն գրաւած չըլլայ: Հնութեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իբր աստուածութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ է տակաւին բնագոյնը քով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղքին դիցուհին օձի աստուածութիւն մըն էր եւ օձի կերպարանքով կը ներկայացուէր¹:

Նոյնպէս Էսկուլապի Եպիտաւրեան մեհանին մէջ կենդանի օձեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին²: Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օձի պաշտօնը. Ամերիկայի մէջ մասնաւորապէս Բրազիլիա նշանաւոր է այս տեսակէտով. հոն սեւամորթներու քով օր. համար մեծ յարգութեան մէջ է վիշապ օձը, զոր Դանգ-բէ կ'անուանեն. մեհանին մէջ ձագ մըն ալ կը սնուցուի, որուն միայն քուրմը կրնայ մերձենալ: Երբ տօնը կու գայ, քուրմը զայն տեղէն դուրս բերելով հրապարակային պաշտամունքի կը հանէ³:

Թէ օձի պաշտօնը ինչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է եւ ինչ է առ հասարակ անոր գաղտնիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն դիտել, որ օձը իրեն զաղրադէմ եւ ահագնատեսիլ կերպարանքովն աւելի վախ ազդած է մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի չար եւ դիւային տեսագծերով երեւան կու գայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպիսի է նաեւ հոս մեր

¹ Maspéro, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne II, էջ 412.

² Baudissin, Adonis, էջ 330:

³ „Anthropos“ 1908, էջ 891:

